

Л. Әлімтаева,

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың аға оқытушысы

ҚОЗҒАЛЫС АТАУЛАРЫ РЕТІНДЕГІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ҚҰРАМЫ

Қозғалыс және орын өзгерту ұғымдары орын, мекен, уақыт ұғымдарымен тығыз байланысты, өз ішіндегі ажырамас элементі. Кез келген қозғалыс кеңістікте жүзеге асады. Кеңістіктің материалдылығы, үшшамалылығы, көлденеңдігі, тіктігі, құрылымдылығы, уақытқа қатыстылығы секілді кеңістікті танудағы негізгі категориялар қозғалыс етістіктерінің мағыналық құрылымынан орын алады.

Қозғалыс етістіктерінің құрамы, сөзжасамы жеке қарастырылмағанымен, етістіктерге қатысты морфология, сөзжасам аспектісінде сөз болады. Тіл білімінде бір буынды түбір етістіктердің ең көне тұлғалар екендігі аз сөз болған жоқ. Түркі тілдеріндегі есім-етістік омонимиясын зерттеуші түркологтар түркі тіліндегі кез келген түпкі түбір әрі затты, әрі қимылды атап, синкретті болып келетінін айтады. Сондықтан да белгілі түрколог А.М. Щербак етістік формаларының бастауында қимыл атаулары жатады дейді. Нақ осы қимыл атаулары есім-етістік синкреттілігі болған уақытында құбылыс пен процестерді тілдік құралдар арқылы атау барысында нақты сөйлеу үстінде сөйлеушінің іс-әрекетті орындаушыға және іс-әрекетке қарым-қатынасын білдірудің негізі қалана бастаған. Осылайша қимыл атаулары арқылы етістік формаларының семантикалық көп түрлілігі қалыптасқан [1, 3 б.]. Қозғалыс етістіктерінің құрамында да синкретті түбір ретінде танылатын етістіктер аз емес. Мысалы, "бат" - судың қағы, кірі, самаурын ішіндегі қатып қалған кірі мағынасында жұмсалатыны баяндалады [2, 116 б.]. "Бат" атауының мәні - су ішіндегі әртүрлі ерітінділердің ыдыс ішіне бірте-бірте сіңуі, жабысуы, батуы процесі негізінде пайда болған денотаттың аты. Яғни "бату" процесінің негізінде пайда болған зат - "бат" деп аталады да, алғашқы архисеманың өзек, ортақ мағынасын өз бойында сақтай отырып, жеке денотатты атау дифференциалдық мағынаға ие болған.

«Без – без» ҚТТС-те 1. қашу, зыту, босып кету; 2. жорту, кезу, зымырау; 3. күдер үзу, қол үзу, түңілу; 4. ат тонын ала қашу, жоламау, тану, мойындамау. Ауыспалы мағыналары:

безе қашу, безер болу, жаннан безу, құдайдан безу, ұяттан безу т.б. [2, 209 б.]. "Без" сөзінің негізгі, өзек мағынасы - объектінің белгілі заттан не құбылыстан қорқуы, кетуі, қашуы т.б. Көпмағыналы тұлғадан бөлініп шығатын бірнеше семалар: 1. объектінің бір заттан не құбылыстан қорқып қашуы, зытуы семасы; 2. объектінің кету семасы; 3. объектіден күдер үзу, түңілу семасы т.б. екінші мағынасы адам, жануар денесіндегі без.

Е.З. Қажыбеков "ен"-спускаться,сходить; "ен"-низ, спуск мағыналарын омоним ретінде түсіндіреді [3, 144 б.]. Көрсетілген семалардың мағынасындағы ортақ сема - төменге қарай бағытталған процесс, қимыл және сол қимыл атауы.

Жел – жел. А.М. Щербак т.б. ғалымдар "жел" және "желу" сөздерінің мағыналық жақындығын көрсеткенімен, кей ғалымдар жел сөзінің табиғат құбылысы мен қозғалыс мағынасын синкретті түбір ретінде таниды [1, 144 б.].

Ғалым А. Салқынбай «жел» сөзінің көне мағынасы – жылдам қозғалу, жылдам жүру, жылдамдық болуы ықтимал. Жылдам жүру, асығу семасы арқылы "аттың аяны мен шабуы арасындағы қатты жүрісі" мағынасы жасалған. Табиғаттағы ауаның қатты ағынынан пайда болатын "жел" сөзі "жылдам қозғалу" семасы арқылы негізделген. Барлық тұлғаларға ортақ мағына – қозғалыс, жылдам жүріс. Сөйтіп, жел-жел сөздері омонимдік қатынастағы сөздер емес, керісінше, бір-бірінің мағыналарына негізделе отырып, конверсиялық сөзжасам негізінде туындаған жаңа туынды сөздер деп таниды [4, 144 б.].

Морфологиялық тұрғыдан жіктеуге келе бермейтін, консервированный, этимологиялық жағынан күңгірттенген өлі түбірлер [5, 55 б.].

Бұдан түйетініміз түркологияда синкретті түбірлер деп танылып жүрген көптеген мағынасы ортақ лексемалар қозғалыс етістіктерінің құрамынан орын алады. Бұл олардың көне-лігінің тағы бір дәлелі. Қозғалыс етістіктерінің байырғы түбірлер болуы негізді де. Заттың ең алғаш көзге көрінетін белгісі – оның сыртқы формасы мен түр-түсі. Іс-әрекеті мен қозғалысы.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің сөзтізбе құрамында қазақ тілінде дау тудырмайтын етістік тұлғалары: түбір етістіктер, туынды түбір етістіктер, біріккен, кіріккен етістіктер, қосарлы етістіктер, құранды етістіктер, күрделі етістіктер реестрге түскен. Олар қазіргі таңдағы қазақ әдеби тілінің нормалары негізінде қалыптасқан тұрақты тұлғалар. Қазақ лексикографиясында түсіндірме сөздіктерде етістіктер атау сөз ретінде екі түрлі формада беріледі: - у тұлғалы тұйық рай формасында, бұйрық райдың 2-жақ жекеше түрінде келеді.

Кел, кет, ал, бар, жүгір, т.т. жүздеген тума түбірлер өзге сөз таптарынан іс-әрекет, қимылды беру мағыналарымен ғана емес, осы қалыптағы грамматикалық мағыналары және одан әрі етістікке тән морфология-синтаксистік барлық жүйелі қасиеттерімен өзгешеленеді. Қай сөз табынан болса да, етістік жасайтын кез келген жұрнақ бір өзі сол морфология – синтаксистік етістік сипатын түгелімен бойына сыйдырады. Жұрнақтың мағыналық қасиет үстейтін күдіреті осында [6, 377 б.]

Негізгі бір буынды қозғалыс түбір етістіктер көбіне бір буынды болып келеді. *ас, кет, кел, бар, қайт, жүз, жүр, шық, мін, түс, көш, қу, қаш, өт, ұш, бос, без, ақ, бат, ер, оз, өр, ен, тарт, ау, жел, жет, жорт, зыт, жыт, кез, там, шап* т.б.

Негізгі екі буынды қозғалыс түбір етістіктер: *самға, құди, шүйіл, ұмтыл, сүйре, жылжы, жөңкі, жүгір, сырғы, қарғы, құла, секір, сандал, сүңгі, тара, айда, жүйткі, жосы, жөне, құйғыт, айнал, қозғал, кілкі, қалқы, тарт, тақа, ұза, шоршы, шұба, ыршы, ілбі, ілес* т.б.

Қозғалыс атаулары ретіндегі етістіктердің синтетикалық жасалу жолы.

Синтетикалық сөзжасам тәсілдердің ішіндегі ең өнімді тәсіл. Бір мағынаны үстейтін тұлға бірнеше негізге жалғанып, себепші мағынадағы семаға сай жаңа мағыналардың тууына себеп болады. «Қазіргі синхрондық тіл білімінде бұл аталған тәсілдің белсенді қолданылуының себебі, өзіндік ішік ерекшеліктері арқылы анықталады: 1. Бір сөз тудырушы тұлға бір семантикалық өрісте жататын сөздерге жалғана алады; 2. Бір сөз туғызушы тұлғаның туғызатын мағынасы ұқсас жақын болады; 3. Сөзжасамдық жаңа мағына себепші негіз арқылы айқындала алады» [6, 209 б.].

Туынды қозғалыс етістіктерінің аталмыш тәсіл арқылы жасалуында -ла, -ле affикстерінің орны ерекше. Бұл тұлғаның сөзжасам-

дық қызметі ерекше. Тұлғаның негізгі үстейтін мағынасы іс-әрекеттің белгілі объекті, құрал, құбылыс арқылы қайталана орындалуы, дүркіндігі. Осыны өзек сема деп түсінуге болар еді. Себебі -ла, -ле тұлғасының негізінде туындайтын -лат, -лет, -лас, -лес, -лан, -лен тұлғаларының негізгі, өзек семаларында осы сема сақталып, кейін ерекше семаға ие болады. Тұлғаның негізгі қызметі – денотатты қимылға қозғалысқа келтіру, демек, архисемасы қимылға, қозғалысқа байланысты, әрі қозғалыс пен әрекеттің дүркіндігі, қайталануы, созылыңқылығы семасы бар болған деп пайымдауға болады. Біздіңше, -ла, -ле қозғалыстың, іс-әрекеттің орындалу сипатының жалғасатыны, дүркіндігі, орындалу амалы мен сипаты. Сондықтан да -ла, -ле тұлғасы кез-келген семантикалық жағынан үйлесімді болатын зат есімге бірден жалғанып, іс-әрекет, қимыл мағынасын үстейді. Әрі өзінің ерекше семасын үстейді.

- ла, ле жұрнақтары.

- ла, ле жұрнағы барлық сөз табына (есімдіктен басқа) жалғанып, алуан түрлі етістіктер жасайды. «Мезгіл және мекен үстеулеріне, амал үстеулеріне – ла, - ле жұрнағы жалғанып пайда болған туынды етістіктер» салт етістік тобына жатады да, адамның не басқа заттың қозғалыс, қимылын және өзгеру күйін білдіреді. *Не де болса ілгерілей берейік, - деді Балағазы* (М.Әуезов) [7, 17 б.].

Ілгері, кейін, жоғары, төмен, ылди, құлди т.т. нақты мекендік ішкі пысықтауышы мен қозғалуы бір ғана етістікке саятын: *ілгеріле, кейінде, көлденеңде* т.т. туынды түбір етістіктер бар [6, 382б.]. Бұл етістіктер көбінесе қозғалыстың бағытын білдіретін сөздерге жалғануы арқылы жасалады. Мысалы, жоғарыға қарай жүрді – *жоғарыла*; ілгері қарай жүрді – *ілгеріле*, ылдиға қарай жүрді – *ылдилады*. Бағыт және қозғалыс бір сөзбен беріледі. Үстеу + - ла. *Жоғарыла, төменде, биікте, ілгеріле, кейінде, ылдила, құлдила, өрле, төрле, кейінде т.б.*; Сын есім + ла, ле: *жақында, алыста, жуықта*; Зат есім + - ла: *аяңда, жоргала, жағала, текіректе, еңбекте, бұлкекте, қабырғала*; Еліктеуіштер + - ла: *зула, зырла, зымыра, қаздаңда, балтаңда, зуылда.-а, -е* тұлғасының мағынасын тарихи тұрғыдан зерттеген ғалымдар affикстің есімдерден етістік жасауда -ла affиксімен параллель қолданылатындығын айтады. Автордың пікірінше, -ла, -а тұлғалары көне тілде параллель

қолданылып, бір семантикалық өріске жатын сөздер тобын туғызған [4, 382б.]. -а, -е Өздеріне негіз болған есімдер бағытымен қозғалу: алыстау не жақындау етістіктерін құрайды: *жөне, ұза, жола, тақа. Бізден ұзады, бізге тақады.* - қы, - кі, - ғы, - гі - *құйғы, орғы*, өзгелік етістің – *т* жұрнақты түрінде: *құйғыт, орағыт* түрінде қолданылады. Түбір етістік + күрделі жұрнақты. - *лат, лет, -дат, - дет, - тат, - тет* қосымшалар -ла, -ле, -да, -де -та, -те және өзгелік етістің –*т* жұрнақтарының бірігуінен жасалған құранды жұрнақ. Бұл - *лат* формантты туынды етістіктер адамның және басқа қимыл иелерінің мезгіл және мекенмен қатысты болатын қозғалыс қимылдарын білдіреді. Мысалы, *түнделету, Семейлету, таулату, жоталату* т.б. *Олар таулатып кешкісін ауылға жетіп қонды* [7, 24 б.]. - *мала, -меле - домала, өрмеле*; -а +-ла - *қуала, -қыла: шапқыла*.

Қозғалыс етістіктерінің келесі жасалу тәсілі – аналитикалық тәсіл. Бұл тәсілдің тіл дамуындағы маңыздылығы оның сөзжасау қабілетінің мүмкіндігінің молдығымен сипатталады.

Күрделі етістіктер. Қазақ тіліндегі күрделі етістіктер сөздік құрамнан қомақты орын алады. Олар аналитикалық тәсіл арқылы жасалып, жеке дербес лексикалық бірлік болып саналады.

Тілдің сөзжасам құбылысына жататын белгілі сөзжасамдық үлгі арқылы жасалып, күрделі қимылды білдіретін лексикалық бірліктер. Күрделі етістіктер – бір лексикалық мағына білдіретін, ең кемі екі сыңардан жасалған, тілде жеке дербес сөздің қызметін атқаратын лексикалық бірліктер [6, 396 б.].

Ағылып келді, қашып кетті, барып келді, шаба жөнелді, кіріп шықты, келіп кетті, қайтып кет, қашып шық, келе кет, көшіп келді, тақап келді т.б. Мұндай құрылымды етістіктердің компоненттері тіл білімінде тірек компонент және ауыспалы компонент деп аталып жүргені белгілі. Екі компоненті де қозғалыс етістіктерінен жасалған күрделі етістіктер сөз жоқ күрделі қозғалысты атайды. Қазақ тілінің етістіктер жүйесінде күрделі етістіктер екі топқа бөлініп қарастырылады. 1. екі компоненті де етістіктен жасалған күрделі етістіктер; 2. бір компоненті есім, екінші компоненті етістік. Екі компоненті де етістіктердің тіркесуі арқылы жасалған етістіктерді А.Ысқақов *құрама күрделі етістік* деп

атаса, Н. Оралбаева, Б. Қасымдар *күрделі етістік* деп атайды [6, 23].

Қосарлы етістіктер. Екі етістік қосарланып, бір ғана түбір сөз мағынасын білдіретін етістіктер қос түбір етістік деп аталады. Қазақ тіл білімінде етістіктен болған қос сөздердің барлығы да үстеуге жатқызылады. Қос түбір етістіктің алдыңғы сыңары өткен шақ көсемше (-п,ып,іп) тұлғасында қолданылып, екінші сыңары етістіктің басқа грамматикалық формалармен түрленетін конструктивтік қызмет атақарады. Мысалы, *алдап-сулау, қарап-сілеу, бөліп-жару*.

Белгілі грамматикалық категорияларға тән біралуан сөздерден я қайталау, я қосарлану, я тіркесу арқылы күрделі сөз жасалады. Бірақ ол сөздерден жаңа лексикалық мағына тумады. Олар тек грамматикалық мағына білдіреді. Етістіктер де (*келе-келе, айта-айта, сөй-леп-сөйлеп, қарап-қарап*) қайталанып жұмсалып, күрделі сөздер жасалады. Бір грамматикалық категорияға тән екі басқа сөзді қосарлап жұмсап, күрделі сөз жасау да үйреншікті құбылыс. Мысалы, *келіп-кетіп, жатпай- тұр-май, келген-кеткен* (етістіктер) күрделі сөздер қосарлану арқылы жасалған. Бұл күрделі сөздердің де мағыналары жалпылау, жинақтау, болжалдау мөлшерлеу сияқты тұтас ұғымдарды білдіреді, демек бастапқы мағыналары өзгермейді.

Қос сөздер - мағынасы жағынан тең мағыналы екі сөздің қосақталып, бір мағыналы сөзге айналуының нәтижесі. *Ашып-жауып, кіріні-шығып, аударып-төңкеріп, босып-қашып* қосарлананып келіп бір сөз ретінде жұмсалатын етістіктерді И.Е.Маманов қос түбір етістіктер деп атайды [7, 29 б.]. *Келіп-кетті, кіріп-шықты*, бұлардың барлығы күрделі етістіктер. Осындағы төрт күрделі етістіктің әрқайсысы біртұтас лексикалық мағынаны білдіреді. Бұл тұрғыда оның мағынасының туынды түбірлердің мағынасынан айырмашылығы жоқ. Бірақ туынды түбірлер дара ұғымды білдірсе, аналитикалық сөздер күрделі ұғымды білдіреді. *Келіп-кет* деген күрделі етістік әуелде *келу, кету* қиымылын білдіргені сөзсіз. Бірақ олар дербес сөз болудан қалып, біртұтас лексикалық мағынаға көшкен, осының нәтижесінде олардың құрамындағы етістіктер дербес қимылды білдірмей, күрделі қимылдың атына айналған.

Тіркесу арқылы жасалған күрделі етістіктердің мағыналық бірлігі жөнінде айтылған

бұл тұжырым қосарлы етістіктердің сөзжасамдық ерекшеліктеріне де үйлес келеді. Өйткені оларда екі элементтен құралған күрделі сөздер, олардың да күрделі етістіктер ретінде қолданылатындары бар. Құрылымдық жақтан қосарлы етістіктер бөлшектеуге келмейтін бүтінділікке ие. Әр сыңары бір-біріне бағынбай, қатар тұрып сөйлемнің бір мүшесі ғана бола алады. Мағыналық жақтан тіркескен күрделі етістіктер сияқты іштей екі қимылдан құралған күрделі біртұтас қимылды білдіреді. Сол себептен де сөздерді қосарлау тәсілінің ішінде бірыңғай етістіктерді қосарлап жаңа сөз жасау да сөз тудырудың өнімді тәсілі деп айтуға негіз бар. А. Айғабылов сылап-сипа, ойнап-күле т.б. қос сөздердің күрделі етістікке жататындығын, өйткені олардың етістіктің барлық формалары бойынша түрленетіндігін, ал *жата-жастана, бара-тұра* сияқтыларының түрленбейтіндігін, сондықтан олардың күрделі үстеуге айналғандығын көрсеткен [8, 55 б.]. Осы тұрғыда көсемшенің *-ып, -ін, -п* тұлғаларымен жасалған қос сөздердің сөйлемде етістік формаларына қарай түрлену ерекшелігі аталған ғалымдардың тұжырымына сай келеді деп ойлаймыз. *Бара-бара, жүре-жүре, келе-келе, аттап-аттап* қимылдың созылмалығын, көп уақыт жасалғандығын білдіреді. *Жүре-жүре Днепр өзеніне тірледік.*

Қарсы мәндес сыңарлардан құралған қосарлы етістіктер әдетте іштей өзара қарама-қарсы екі қимылдан құралған. Күрделі бір қимылдың барысын, аумағын білдіреді. *Сызыла шай жасап кіріп-шығып жүр.* Бұлардың саны көп емес: ашып-жауып, кіріп-шығып, көшіп-қонып, жүріп-тұрып, батып-шығып т.б. Жоғарыда келтірілген ғалымдардың пікіріне сүйене отырып, біз де қарсы мәндес қозғалыс етістіктерінің де қос сөзді құрылымда келеді деп пайымдаймыз. Бұлар да күрделі қимылдың атауын білдіреді. Қарсы мәндес ҚЕ-нен жасалады: *келіп-кетіп, мініп-түсіп, барып-келіп, мініп-түсіп, шығып-түсіп* т.б. *Мен бір минутке кіріп-шықсам қайтеді* (Б. Нұржекеев).

Үйіне кіріп-шықты ғой, сөзі бірақ қырсықтау (Б. Нұржекеев). *Сабыр дейтін жерлесінің жолдасы болғандықтан ғана бұлардың бөлмесіне анда-санда бас сұғып, келіп-кетіп тұрды демесе, тіпті жатақханасы да басқа еді* (Қ. Мұхамбетқалиев). Түзге шықсам, Қасыма да өзіммен бірге кіріп-шығып, жүріп алды (Б.Нұржекеев).

Қозғалыс етістіктері құранды құрылымда келеді. Бұл етістіктер көбіне қозғалыстың сынын білдіретін лексемалардан жасалады. Қозғалыстың сыны және қозғалыс ұғымы бір етістікпен беріледі. Мысалы: *жорғаға салды, текірекке салды, бүлкілге салды, тепеңге салды, борт-борт желді, сар желді, бүлк-бүлк желді т.б. Ауылдан шыға бере тепеңге салды* (Т.Рамазанов). Қазіргі қазақ тіліндегі қозғалыс етістіктерінің құрамы: бір буынды негізгі түбір етістіктер, екі буынды түбір етістіктер, күрделі етістіктер, қосарлы етістіктер, құранды етістіктер түрінде келеді. –ла, –ле (–де, –де, –та, –те) жұрнақтары қозғалыс етістіктерінің синтетикалық сөзжасамының негізгі жұрнақтары. Синтетикалық тәсіл, аналтикалық тәсіл арқылы жасалатын құранды құрылымды туынды етістіктер қозғалыстың орнын, амалын, тәсілін білдіретін лексемалардан жасалып, қозғалыспен қатар оның тәсілі, амалы, мәнері бір сөздің бойында сыйыстырылып беріледі.

1. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). – Л.: Наука, 1981. – 181 с.

2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1974.

3. Қажыбеков Е. 3. Глагольно именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. – Алматы: Наука, 1986. – 207 с.

4. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 309 б.

5. Қайдар Ә. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Арын, 2005. – 295 б.

6. Қазақ грамматикасы. – Астана: Астана полиграф, 2002. – 784 б.

7. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. – Алматы: Мектеп, 1966. – 156 б.

8. Серғалиев М., Айғабылов А., Күлкенова О. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1991. – 55 б.

Л. Алимтаева

ГРАММАТИЧЕСКИЙ СТРОЙ ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ

В статье рассматривается грамматический строй глаголов движения в казахском языке.

L. Alimtaeva

GRAMMATICAL STRUCTURE OF VERBS OF MOTION

The article considers the grammatical structure of motion verbs in Kazakh language.